

Sola tota laus in hoc fulsit vagy talán inkább Sola tota fraus in hoc fulsit?

1. Bevezető

A „magyar Galilei”, a mártír, az „erdélyi féniks”, a proféta alakja már régen túlnőtte a mítoszteremtő szakirodalom határait és lassan olyan, a valóság és fikció határait gyakran áttörő hőst állítottak a különböző korszakok jellegét magukon hordozó irodalomtudósok az olvasó elé, akinek megértése saját művei által a befolyások miatt szinte lehetetlenné vált. Misztótfalusi Kis Miklós alakját, tetteit és az őt sodró, avagy az ő általa irányított eseményeket három évszázad távlatából feldolgozni, és a szakirodalom által ezekről kialakított koncepcióktól független véleményt alkotni, kétségtelenül komoly kihívást, de ugyanabban az időben nagy lehetőséget is hordoz önmagában- talán éppen a *Mentség* című művének mai olvasójával szemben. Nem könnyű ugyanis egy ekkora időbeli távolságból relevánsan rálátni egy a maga korában és napjainkban is problematikus műre.

A társadalmi vonatkozások, kontextusok vizsgálata mellett dolgozatom fókuszpontját inkább a mű tartalmi, szerkezeti, szemantikai, lexikológiai sajátosságainak nagyító alá vétele képezi, illetve a különböző szakirodalmi kánonok összehasonlítása és ezek ellentmondásainak vizsgálata. Nem áll szándékomban bírálni korábbi szakirodalmi álláspontokat, csupán azt szeretném megvizsgálni a történelmi antropológia, illetve mikrotörténeti vizsgálati módszerek segítségével, hogy maga Tótfalusi hogyan viszonyul az aktuális történelmi eseményekhez, hogyan éli meg élete fontosabb eseményeit, hogyan viszonyul a felvállalt és ráruházott társadalmi szerephez- mindezt persze annak tükrében, hogy elfogadom a szöveg referencialitását, illetve a szöveg által megjelenített jelenségeket próbálom kontextusukban értelmezni.

2. Tudományos diskurzusok. Műfaji problémák

Az 1698-ban megjelent mű előzményeiről bőven vannak dokumentumok, amelyek a kezdetben diadalmas, szárnyaló, majd végül tollaitól megfosztott, aláhanyatló pályafutásról számolnak be. A nagyenyedi főiskolai tanulmányok után fogarasi tanítói éveit arra használja, hogy pénzt gyűjtsön külföldi papi és nyomdászati tanulmányokra, melyek megkezdésére 1680 őszén indul útnak Hollandiába. Amszterdamban hozzálát a

betűmetszés tudományának megtanulásához (a híres Bleau könyvnyomdában), és elhatározza, hogy saját költségén nyomtatja ki a Bibliát (egy kis túlzással mondhatni, életében minden rossz és minden jó abból származott, hogy ez az elhatározás és ennek a feladatnak a nagysága benne született meg és megvalósítása általa látott napvilágot¹): „Hozzáfogok én, szegény-legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény-legény devóciója többet teszzen mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti.”² 1689 őszén haza indul, és ezzel együtt a lavina is legördül, ugyanis az egyházi és világi hatóságok lehetetlenné teszik életét és munkáját. A záporozó vádak ellen írja meg azt a vádiratot, vitairatot, emlékiratot (a műfaját illetően nem született még konszenzus), mely vallásosságának filozófiai vetületét, hitének és bölcséletének összefonódását képezi. Vádakat sorakoztat föl, indulatoktól túlfűtött „élő beszédnek”³ lehetünk szemtanúi. Éppen ezért veszélyesnek találok egy konkrét, határait élesen megrajzoló műfaj mellett állást foglalni, mégis Szerdahelyi István⁴ fogalomapparátusa alapján egy ún. kevert műfajról beszélhetünk, azaz az elkövetkezendőkben emlékirat és apológia jellegű élettörténetnek tekintenem a művet. Ez alapján Niedermüller Péter megállapítását Tótfalusi esetében is tarthatónak vélem: „Az élettörténetek legfőbb funkciója, hogy a megtett életutat, az életpálya egy adott szakaszát szimbolikus módon megjelenítse, hogy a múlt legitimálja a jelen, s a jelen legitimálja a múltat, azaz az élettörténet az egyén személyes és társadalmi identitásának szimbolikus manifesztációja legyen.”⁵ A műfaji besorolást elsősorban a mű társadalmi funkciójának, praktikus felhasználásának figyelembevételével teszem.

A sérelmek, jogi és más természetű szóváltások, konfliktusok⁶, problémák és a mindezekre adott válaszok, *feleletek* Klaniczay Tibor⁷ szerint egy lírai hangvételű, Jankovics József⁸ szerint pedig egy retorikailag megszerkesztett írást eredményeznek. A „szóbeliség mellett az írás alternatív vagy az oralitással oppozíciót alkotó önálló, sajátos funkciót tölt be.”⁹ Nyilván nem az élőszóbeli retorikáról van itt szó, hanem egy ún. fordított retorikáról, melynek hátterében jól megalkotott érvrendszer húzódik. Mielőtt a

---

¹ KLANICZAY Tibor, *Bevezető= Misztótfalusi Kis Miklósnek Mentsége*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952, 8-9.o.

² JAKÓ Zsigmond, *Erdélyi féniks*, Kriterion, Bukarest, 1974, 165 o.- a továbbiakban erre a kiadásra utalok

³ KLANICZAY, Uo. 18.o.

⁴ SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997, 176.o.

⁵ NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és néprajzi elbeszélés*. Ethnographia 1988 (3-4), 376–389. 386.

⁶ TÓTH Zsombor, *Missed Tótfalusi...A "Mentség" historiográfiai vizsgálatának tanulságai* In. Gábor Csilla (szerk.): *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 203–231.

⁷ KLANICZAY, Uo. 20.o.

⁸ JANKOVICS József, *Devotio és desperáció, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában =J.J., Ex Occidente...*, Balassi Kiadó, Bp., 1999, 193-202.o.

⁹ KESZEG Vilmos, *Az írás a populáris kultúrában*. In. *Néprajzi Látóhatár* 1997 (1-4), 45–52.

tulajdonképpen mű elemzésére térnek, úgy gondolom szükséges néhány olyan, eléggé erős alapokra felépített álláspont körbejárása, amely talán másként világítja meg az alkotás mibenlétét, problematikáját és sajátosságait mint a "klasszikus" irodalomtörténet. A Klaniczay Tibor, Bán Imre, Jakó Zsigmond által szolgáltatott értelmezéseinek cáfolataként/megkérdőjelezéseként említésre méltó az újhistorizmus kritikai gyakorlatának egyik aspektusa, melynek irodalommal való kapcsolatát ezen mű közelebbi vizsgálata is valamilyen mértékben tükrözi (egyik elmélete alapján az irodalmi szöveg elválaszthatatlanul összekapcsolódik más szövegek, diszkurzív gyakorlatok előállításával és áramlásával¹⁰). Ilyen alapon hozható összefüggésbe Tótfalusi szövege Bethlen Miklós Önéletírásával, azzal a tartalmi és hangulati különbséggel, hogy Kovács Sándor Ivánt idézve, míg a mély vallásosságú kancellárnál az önigazolásnál és a meggyőzési szándékban „egy bűnre egy tonna büntudat esik”¹¹, addig tipográfusunk „fennen lobogtatja zsenialitástudatát”¹². Ugyancsak az elfogult szakmai diskurzusok, kisajátító-kanonizáló irányultságú olvasatok ellen szól az a tény is, hogy a textualizálódott történelem, az interpretációban létező múlt, a mindenkor csak a szövegolvasatban konkretizálódó jelentés nem enged hozzáférést a holtakhoz, ez esetben Misztótfalusi alakjához, elveihez, erkölcsi rendszeréhez. A holtak viszont igyekeznek nyomokat hagyni a szövegen, és ezek a nyomok az élők hangjain át szólalnak meg.¹³ A *Mentségben* ennek a nyomhagyásnak fontos szerepe van, maga az író hangsúlyozza, hogy védelme nem egészen öncélú, hiszen holtunk után a jó avagy rossz hír nem számít, de családja jóléte miatt tisztára kell mosnia önmagát. A jó hír különleges értékének kiemelését nemcsak a Prédikátor és Példabeszédek könyvével igazolja, hanem Platón és Tacitus szavaival is él. (Tévesen adja meg a locust Préd.22,1-t ír, holott a Péld 22,1-ben található az idézet: „*Kívánatosabb a jó hír a nagy gazdagságnál*”) És ha Dávid nem retten vissza a filiszteusoktól, ennek mintájára ő is fölveszi a harcot a néven megnevezett ellenségeivel szemben, akik amúgy érdekesen viselkednek a mai értelmező szemével nézve (a későbbiekben kitérek Csepregi Turkovics Mihály, illetve Szatmárnémethi Mihály prédikációiban elrejtett célzásokra). Megjegyzem ugyanakkor, hogy a mű csupán nyelvcentrikus vizsgálata ebben az esetben sem vezet kielégítő eredményekhez, éppen ezért elemzésem párhuzamosan halad a társadalmi kontextus vizsgálatával is. Ugyanis „a *nyelvi fordulat* elméletei inkább egyfajta – a nyelvi dimenziót tudatosabban figyelembe vevő – attitűdváltáshoz szolgálhatnak támpontul és

¹⁰ KISS ATTILA Attila, *Hatalom, szubjektum, genealógia* =Helikon, 1998, 4-10.o.

¹¹ KOVÁCS Sándor Iván esszéje, <http://epika.web.elte.hu/szerk/totfalusi.html>

¹² Uo.

¹³ KISS Attila Attila, uo.

kevésbé hasznosíthatók közvetlenül metodológiai *előírások* sorozataként.”¹⁴ A szöveg első olvasatra kaotikus apológiának látszik, Jakó Zsigmond szerint „a megszövegezés a szedéssel párhuzamosan ma úgy mondanók egyenesen a gépbe történt”, mégis ha csak a bibliai vonatkoztatásokat, avagy a példázatokat, a népi kifejezéseket tekintjük, rögtön kiderül, hogy egy rubikkockával állunk a kezünkben, a színek harmonikus összeillesztése, a kép kialakításának feladata ránk vár.

3. Szövegszerkesztési stratégiák

Tengelyként, ami körül minden mozgatható, a dolgozatom címében szereplő anagrammát¹⁵ tekintem mind tartalmi, mind szemantikai szempontból. Az erre rátevődő első réteg nyilvánvalóan a bibliai idézetek színes skálája. A teológiai képzettségű Tótfalusi Kis Miklós sorsát, amint már fentebb is utaltam rá, alapvetően meghatározta a Biblia, nemcsak külsőleg, hanem belsőleg is¹⁶. Az új irányzatokat, pl. a puritanizmust képviselő Tótfalusi-pártfogók mindnyájan a szabadabb felfogású bibliakritika és szövegmagyarázat hívei, nem csoda tehát, hogy a Hollandiában eltöltött időszak ezt a gondolkodásmódot és álláspontot mélyítette el. A XVII. század második felének prédikációirodalmát oly erőteljesen jellemző passzivitás a szenvedés elfogadásának irányában a konzervatív ortodox protestantizmus helyett a spirituálisabb, kegyességi irányzatok felé fordítja a hívők figyelmét, melyek felerősítik a mártíromság koncepcióját is.

A bibliai idézetek rendszeréből kibontakozó kép a valláshoz és filozófiához való viszonyát teszi érthetővé. Ennek a rendszernek a felépítésében kétféle magatartásformát figyelhetünk meg: első síkon, amikor saját sorsához keres párhuzamot, analógiát és védelmet a Szentírásban – ezt a fajta viszonyulást nevezhetnénk személyesnek is – másodsorban pedig szakmai és tárgyi jellegű idézési mód tűnik föl, pl. a 31. fejezetben, amikor szövegkritikai, fordítási és értelmezési kérdésekről értekeznek. Ez a fajta objektív bibliai olvasat a szubjektív hangvételű műhöz képest erőteljes alapot szolgáltat abban a tekintetben, hogy Tótfalusi nem egy esetleges vallásosság talaján vitatkozik támadóival és

---

¹⁴ KISANTAL Tamás-SZEBERÉNYI Gábor, *A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 413–442. 436.

¹⁵ „Egyedül ebben tündökölt minden dicsőség” vagy talán inkább „Egyedül ebben tündökölt minden csalárdság”?- JAKÓ-233. o.

¹⁶ „Volt ideje, hogy prédikállottam is eleget, mégpedig úgy, hogy nagy reménységet concipiáltak felőlem.”(1673-tól 1677-ig az enyedi kollégium seniora, a teológiai tanfolyam hallgatója, épp abban az időben, amikor a coccejanizmus és a kartézianizmus szellemében tanító mesterei, Csernátomi Pál és Dési Márton körül zajlottak a viták azaz 1673 júniusában a radnóti zsinaton elmarasztalta őket az ortodox papság)- JAKÓ-181.o.

annak ellenére, hogy élete egy szerencsétlenségekkel folyamatosan sújtott káosz, meggyőződései nem inognak.

4. Identitásteremtés. Önszemléleti aspektusok

A személyes vonatkozások (ezek érzékeltetése céljából kurzívval szedi a szavakat és mondatokat) is vélhetően egy centrális motívum köré épülnek, éspedig a sorsába bele nem nyugvó Jób példája köré, és ezáltal domborodik ki a műnek a protestáns hivatásetikai arculata is. Ennek ellenére folyamatosan észlelhető, hogy a szerző óvatosan kezeli a szentekkel való összehasonlítást, amelynek szintén a kontextusból fakadó oka van, éspedig, a protestáns elit képviselői a reformációt követően tartózkodnak a szentek közbenjárására támaszkodó szöveghagyomány idézésétől. Az egyéni élet szentsége prioritást élvez és egyedül Krisztus közbenjárása lesz elfogadhatóvá. Tótfalusi minden cselekedetét, minden hibáját a protestáns hivatástudatnak a számlájára írja: saját munkáját Isten dicsőségének szolgálatában látja, talán ezért is sajnálja az elpazarolt időt, mely ennek a szolgálatnak rovására történik

A kiválasztottként magára tekintő Misztótfalusit ennek a hivatástudatnak tükrében értelmezhetjük, ebből fakadóan utasítja el azt a vádat, miszerint a balsors Isten büntető haragjának jele volna: „*Noha efféle külsőkből nem annyira colligálhatja ember Istennek jókedvét, hogy megcsalhatatlanul együtt járna azokkal: mint példának okáért Jóbnál igazabb embert nem tartott a föld (mint Isten maga megvallja), mégis az istentelenebb embereket elhagyván őtet látogatta Isten kiváltképpen való módon.*”¹⁷ Írása ugyanakkor arra is igazolás, hogy a jótettek, a hivatásvégzés csak akkor vezet bizonyossághoz, ha tudatosan, in maiorem Dei gloriam végzi, mint ahogyan azt saját munkásságáról ő is többszörösen kihangsúlyozza. Saját maga szentsége, kiválasztottsága tehát egy újabb példája a fogalom átértelmezésének. „A szent fogalma”¹⁸ tehát az elérhetetlennek tűnő mitikus magasságokból leszállt a mindennapok világába: bárki élete megszentelődhetett

---

¹⁷ JAKÓ-259.o.

¹⁸ A fogalomhasználatban utal Nagy Réka *A protestáns mártírológia* c. államvizsga- dolgozatában (Kolozsvár, Magyar nyelv és irodalomtudományi tanszék, 2006) Makkai László könyvének bevezetőjére, ahol Tolnai Mihály, református prédikátor könyvére („*Szent had azaz leki és testi szabadságokért fegyvert vont vitézek tüköré*”), annak keltezési formájára hivatkozva („a szentek üldöztetésének 1676-ik esztendejében”) fogalmazza meg a szent fogalom gyakori és sajátos jelentésben használat protestáns művekbeli gyakoriságát. Makkai 1976. 1–25. Ezen a ponton szemléletes Kocsi Csergő Bálint *Kősziklán épült ház ostroma* című szövegének a kérdést érintő szegmentuma: „Kik a ti szenteitek? Felelnek: nincs nekünk olyan szenteink, kiket emberek tettek volna szentekké, hanem az ecclesiának minden igaz tagjait szenteknek tartjuk, kik az Isten lelke által megszenteltettek. Mutassátok meg hát, úgymond a ti szenteiteket! Felelnek: megmutatják azok magokat az ő hitekből folyó jó cselekedetekkel s szent életek által.” Kocsi Csergő 1982. 287.

azáltal, hogy elfogadta a felé áramló isteni kegyelmet.”¹⁹

A bibliai citátumok önnön referencialitásukon túl Dukkon Ágnes²⁰ szerint a szerző hitének, lelkierejének természetéről árulkodnak. A szöveg sajátos ritmusát valamiképpen az idézetek előfordulása is szabályozza, így pl. a vallomás jellegű Elöljáróbeszédben sűrűn teletűzdelt mondatokkal van dolgunk, hiszen itt foglalja össze életének, koncepcióinak lényegét és a fentebb már említett, küldetesként való értelmezését. A hazaköltözés, nyomdafelszerelés körülményeit részletező, a Bethlen Elek temetésekor történt események leírása nem kínál annyi lehetőséget az idézésre, de később a háttérben meghúzódó szomorúság, személyes fájdalom az 1 Sám 17,36: " *Mind az orozslánt, mind medvét ölt a te szolgád* " idézet ismétlődését vonja maga után. Érdekes észrevétel, hogy nemegyszer idéz latinul, hol teljes verseket, mondatokat, avagy locusokat, néhol pedig ő maga fordít²¹. Ami azonban különösképpen figyelemre méltó, hogy mindezen idézetek tartalmi és olykor helybéli megjelölése téves (ami valószínűleg annak a számlájára írható, hogy az író emlékezetből idéz, vagy nyomdahiba következménye). Mindezen utalások közepette, néhol azonban túllépi a határt, egy idő után már a Jób példája sem elég mártír voltának kihangsúlyozására, egyenesen az újszövetségi Jézust veszi alapul, ami az előzőekben felvázolt protestáns kulturális hagyományba való beágyazottságára utal²². De nemcsak önmaga védelmére sorol föl példákat, hanem ellenségeire is szán néhány elgondolkodtató megjegyzést (Mt 23,12 valamint Péld.30,20 és persze a kétszer is ismétlődő Mt.23,2-7). Az Ószövetségből kiemelt alakokkal való azonosulás, analógia (Sámson, Dávid, Jób, Nehémiás), ugyanabba az irányba tereli az olvasó figyelmét, mint az Újszövetségbéliek és mondhatni joggal merül föl a vád abban a tekintetben, hogy Tótfalusi a Biblia mértékével méri önmagát és problémáit. A mű keletkezése előtt egy évszázaddal valóban eretnekségnek számított volna ez a cselekedet, de a protestantizmus során jelentős mértékben átalakul az emberről, világról és Istenről formált kép. A hívők már földi életükben megtalálhatónak vélték a kiválasztottság jeleit, az életmód- és mentalitásbeli

¹⁹ GYŐRI L. János *Reformáció, mártírológia, exemplum*. Irodalomtudomány 2001 (3), 321–340. 327.

²⁰ DUKKON Ágnes: *A bibliai idézetek szerepe Misztótfalusi Kis Miklós írásaiban* =Magyar művelődés és a keresztyénség, II.kötet, 754-760 o. szerk. JANKOVICS József- MONOK Ágnes- NYERGES Judit,Budapest-Szeged, 1998

²¹ pl.Nehémiás (Amszterdami Biblia, 1685):"Emlékezzél én rólam én Istenem e dologban és ne engedjed, hogy eltöröltessenek az én jótéteményim...", míg a fordítás a következőképpen hangzik: " Én Istenem, emlékezzél meg rólam, nekem jómrá".-JAKÓ-187.o. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Tótfalusiék Amszterdamban a Jansonius-féle bibliakiadás javításakor a Tremellius-Junius-féle kiadásra támaszkodtak és használták a Vulgátát: "minden pontos fordítás, melyet ti.a mi egyházunk elfogadott, tehát Junius és Tremellius, a holland, az angol,(...) Biblia így tartalmazza, ezek nem ok nélkül tértek el a Vulgátától "-JAKÓ-253.o.

²² A keresdi útban lött dolgok során Nehémiással fohászodik, majd Jézus szavait idézi: "*Opera, quae ego facio, ille testificatur me*"

párhuzam tehát jogosnak mondható. A predestináció keltette pánik az igazság mély átélésében és Istennel való diskurzusban oldódik föl. Ez a fajta hozzáállás olykor Tótfalusinál is fölcillan, hiszen időnként arra ébred az olvasó, hogy nemcsak ellenségeivel vitázik, hanem Istennel is, sőt elvárásai is vannak vele szemben²³. Az elhivatottság egy olyan kötelesség, amelynek során az egyén bizonyosságot nyerhet kiválasztottságáról. Mindez azonban csak úgy valósulhat meg, ha a hit igazolja magát objektív működésében. Munkájának részletekbe menő pontossággal való leírása ezt látszik igazolni, következképpen elválaszthatatlannak látja a gazdasági életet a társadalmi élettől, illetve a kultúrától. A *Mentségben* a szerző olykor láthatóan hangsúlyozza hitét az emberi társadalom fejlődésében és fokozatos javulásában, azaz az egységes nemzeté válás teljes programjában: a szellemi és anyagi haladásban együtt a valósághoz alkalmazkodva. A nagyon lassú, de kialakuló polgáriulásba vetett hitét nemcsak *Mentsége* tükrözi, hanem a Jakó Zsigmond által megemlített 1684. augusztus 15-én Amszterdamba írt levele is: *„Mihelyt Isten megszegyénítette Bécs alatt a török hatalmasságot, mindjárt ötlötte nékem szívembe e szándékot, és hovatovább, minél nagyobb veszedelmét, s elnyomattatását hallottam annak a mi nyomorult hazánknak, annál inkább engem e devotióban megerősített. Hogy kész legyek azt, amit öfelségétől az én bujdosásomnak földében áldásul vettem és annak felette minden fáradságomat munkámat időmmel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy perlicitatiojában az én hivatalom szerint használhassak. Hogy kardot kössek fel hazám mellett-úgy, hogy azzal valamit használhassak-, az én tehetségemben nem volt. Amit az én tehetségemben helyeztetettnek láttam, ahhoz az eszökhöz, ahhoz a fegyverhez nyúlhattam, keresztény vallásomnak tutárlására...*

Kiváltképpen való célja és alkalmatossága annak, hogy én e szokatlan életnek (t. i. hollandiai tartózkodásnak) nemére adtam magamat, volt e szent könyvnek rongyollott nemzetünkben oly nagy szánakozásra méltó szűk volta”²⁴. A náció és religió párhuzamossága tehát Tótfalusinál is éppoly világosan kimutatható, akárcsak a hazai puritán próza más képviselőinél is. Nemes munkája egyfajta ambivalenciát hoz létre: ugyanis ezáltal nemcsak kötődik nemzetéhez, hanem valamilyen szinten el is határolódik tőle. Ez esetben nem a pápistáktól protestánsként való elhatárolódásról, hanem a

---

²³ "Remélem, hogy minekutána Isten általvitt a szent Jób szenvedésein (ha nem többeken), Isten még valami jót ád érnem, és nem maradhatok mindörökké e nyavalyában. Mert nem rövidültek meg az ő kezei, sem az övéihez való jó affectiojában meg nem változott (...)"-JAKÓ- 265.o.

²⁴ JAKÓ, 300-301o.

Szathmárnémethiétől való elkülönülésről van szó. Hogy ennek mi a szerepe? Somlai Pétert idézve: „az egyén énképe és öntudata nagyban függ attól, milyen csoportokba tartozik, de attól is, milyen különbségek vannak saját csoportja és a másoké között. Az identitáshoz így nemcsak a hovatarozás *objektív* tényezői tartoznak, hanem az is, hogyan értékeli magát az egyén és közben miként számítja be azt a kategóriát vagy értékelést, amit önmagáról másoknak tulajdonít. Vagyis miként határozza meg és mihez méri magát, milyen kulturális sémákat, szociális sztereotípiákat vonatkoztat önmagára.”²⁵ Ez a fajta elhatárolódás valamilyen szinten kiérezhető a temetésén elhangzott prédikációkból, ezúttal viszont leplezve és talán önkéntelenül is a másik oldalról világitódik meg a viszonyulás. Csepregi prédikációjában a Mi csoportja a normalitás térfelén helyezi el önmagát, szemben a Tótfalusi által képviselt csoporttal, amelyik megjelenített deviáns magatartása miatt utasítódik el.

5. Kegyességi irányzatok Magyarországon a XVII. század második felében

A német pietista mozgalom kibontakozását Magyarországon a spanyol quietizmus, a janzenizmus, valamint a puritánus kegyesség előzi meg. Mielőtt a szövegben fellelhető protestáns mártírológia jellegzetességeit bemutatnám, fontosnak tartom néhány szót ejteni a korabeli ideológiai áramlatokról is. Az elvont tudással szemben az erény gyakorlására, a hitviták helyett a hívek lelki gondozására, gyakorlatias nevelésére helyeződik át a fő hangsúly. A Bibliát minden tudás tárházának tekintő coccejánizmus Tótfalusi személyében is lelkes követőjére talál, amely vallomásaiból is kitűnik, elég csupán az önsanyargató időszak leírására és a lelki alapokon nyugvó, mély, egyéni vallásosságára gondolni. Megemlítendő ugyanakkor a korabeli puritanizmus és coccejánizmus vallásos törekvéseivel összefonódó karteziánizmus, melynek hívei között elsőként ott találjuk Apáczai Csere Jánost is. A XVI-XVII. századi prófétai küldetésű protestáns egyházat szintetikus felépítés jellemzi. A sáfárság és közösségvállalás összekapcsolja a puritánusokat és orthodoxokat, coccejánusokat és kartéziánusokat, és áthidalja a tanbéli ellentéteteket. A század teológiai irodalmának vizsgálata azonban arra utal, hogy a bizonytalan politikai helyzetben a legitim teológiai koncepció értelmében vallott és vállalt társadalmi igazságosságot, békességben való elrendezését nem lehet egyik irányzat számára sem kisajátítani. Fontosnak tartom ugyanakkor néhány idézettel utalni a korabeli protestáns teológia közvéleményében élő hazaszeretetről. „El valhatatalanul öszvekötetett

---

²⁵ SOMLAI Péter, *Szocializáció*. Budapest, Egyetemi Kiadó, 1997, 142

e kettő: Vallásunk és hazánk. Szent a Haza, Szent a Vallás, és a jók, mindenikért egyenlőképpen meghalnak”,-vallotta Laskai Matkó János,²⁶ míg Szőnyi Nagy Istvánnál „nemzetünk romlása, vallásunk eltapodása”²⁷.

6. „Devotio és desperatio”

A mű szerkezetét azonban nemcsak a bibliai idézetek határozzák meg jelentős mértékben, hanem az a háttérben meghúzódó tudatosan avagy ösztönösen létrehozott retorikai felépítés is, amelynek sajátosságaira, részletekbemenően Jankovics József figyelt fel. Klaniczay mellett, Kodály Zoltán észrevételére alapozva egy új hang szólal meg. A zeneszerző rendkívüli formaérzékenysége, zenei ismétlődéseken gyakorlott füle segítségével megérezett rendszerűség vonásait lexikai szintre bontja le a tanulmány írója. A háttérben meghúzódó szövegretorika, a szerves és zárt rendszer alapegysége az ismétlés. A cicerói öt pillér, az *exordium*, a *narratio*, *confirmatio*, *reprehensio*, és *peroratio* felbontott linearitásban jelentkezik, kisebb szerkezeti egységekben, kérdés-feleletekben lelhető fel.

Mind érzelmi, mind funkcionális síkon végighalad egy kettősség, a *devotio* és *desperatio* motívuma, mely szintén tagolja a szöveget. A magyar "drámahős" ezáltal erőteljes kontúrt ad alakjának ama elképzeléséhez, miszerint a társadalomból teljesen kitalált "vasmíves" a megtagadott Krisztus-utód lenne. A *desperatiót* annyira hagyja elharapódzni művében, hogy még a nemzettől való elfordulásig is eljut: „Vobis oportuit primum annunciare regnum Dei, quia id vos contemnis, ad gentes profiscar”. Mindezt azonban csak néhány mondat erejéig, ugyanis a mű egészét tekintve nemzettudata felől nem kételkedhetünk. Felerősödött öntudatának jelei nem egy helyen jelentkeznek az alkotás folyamán: „*nálamnál jobbat e világon ne tartanának a mostaniak között*”, és helyenként már-már irritáló módon túlzásokba keveredik²⁸. De erre a magatartásformára utal az a tény is, hogy az *én* személyes névmást is Tótfalusi különösképpen szereti. A *Mentség* színfoltját képezik ugyanakkor a népi kifejezések, szólások, szófordulatok²⁹, amelyeknek jelenléte kétségeket támaszt az üldözött alakjának értelmezőjével szemben.

²⁶ *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományról irt hat könyvei*. Bártfa, 1641. RMK I.709.

²⁷ SZŐNYI NAGY István, Mátyrok Coronája. Kolozsvár, 1675. 1b RMK I.1180

²⁸ "Mert öfelsége minden hatalmával is, amellyel még a barom török birodalmat is elveri, annyi provinciáiban-merem mondani-csak egyet sem támaszthat én helyettem mást per omnia. "

²⁹ *Nagy fába vágtam a fejszét; Sütve tészik alám a makkot; Fúvom a tarlóját; Mint a kutya, aki a követ harapja; Önték alám a forrórt; Primam glaciem frango; Piscis a capite foetet; Igen káros falu fejében kardot vonni; Az erdélyi ló meg szokta háyni az embereket stb.*

Nyelvi szinten is próbál bravúrokat létrehozni, ezt tanúsítják a grandiózus metaforái, az Aesopus fabulák valamint a hollandiai szőlőművelés analógiája az erdélyi tipográfiával. Az izzó hangvétellő mű olvasása folyamán ugyanis gyakran érződik egyfajta saját magát olvasói előtt propagáló hangnem. Vagy csupán az alsóbb rétegek szemét is föl akarja nyitni, és ezért használja a körökben használt nyelvezetet? Ebben a tekintetben feltevődik a kérdés, hogy Tótfalusi miközben a "*Maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítettett*" védőbeszéd csiszolásán fáradozik, nem avatkozik-e bele ő maga is a mítoszteremtés folyamatába? Már a cím egyfajta prófétikus küldetésre céloz, ami nem idegen a más korabeli szövegek magatartásformájától sem. Ha eltekintünk a külsőségektől, valójában milyen céllal, hátsó szándékkal írta művét a mind szakmában, mind mentalitásban úttörő nyomdász? Erre a kérdésre Bitskey István szerint éppen a *Mentség* sajátos műfaja ad választ³⁰, miszerint a mű apologikus emlékiratnak nevezetne, ami nyilván a fentiek alapján vitatható. Nemcsak konkrét személyekkel, hanem az egész erdélyi társadalommal vitázik, komoly ítéletek szólalnak meg a könyv lapjain, és ezt a társadalomkritikát a lehető legélesebben fogalmazza meg. Ugyanakkor figyelemre méltó az is, hogy teljesen kimeríti a felvetett vádak témakörét, érződik, hogy mindezen gondolatok már régóta foglalkoztatják, emésztik. Az önreflexió néhol úgy valósul meg, hogy mások szavaiba adja a mondanivalóját. Vádjai kihívást jelentenek mind az általánosan uralkodó elmaradottsággal, mind ennek egyházi és világi konzervatív társadalomszemléletű képviselőivel szemben. Az elmaradottság pedig nemcsak a helyesírásban, az anyanyelvi olvasás problémájában tükröződik, hanem ennél jóval magasabb szinten, és pedig az emberi magatartásokban, jellemeiben. Mintha egy meseszerű harc szemtanúi volnánk: a jó és a rossz olyan kétpólusú vitát teremtenek, ahol még a fegyverzet, a médium is jelentős mértékben különbözik. A jelen és az utókor Tótfalusit igazolja, írásával még mai napig is vitákat kavart. Tótfalusi személyisége, pontosabban eléggé kihangsúlyozott öntudata segít hozzá valamilyen szinten a holtakkal való beszédhez. A különböző narrációs Én-technikák lehetővé teszik alakja sokszínűségét és a koronként radikálisan róla alkotott vélemények különbözőségét. Meglátásom szerint az eddigi irodalomtörténeti vizsgálódások csupán azokra a textuális önreprezentációkra

---

³⁰ BITSKEYIstván, *A Mentség műfaja, Tótfalusi Kis Miklós, az Amsterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából*, Debrecen, 1985. április 25-27-én megtartott konferencián elhangzott előadások/rend. Magyar Tudományos Akadémia, Nyelv-és Irodalomtudományok Osztálya (szerk. Gomba Szabolcsné, Haiman György), (kiad.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1985

terjedtek ki, amelyek esztétikailag megfeleltek az aktuális szempontoknak, miközben olyan narratívák maradtak a háttérben, amelyek jelentősen befolyásolhatják a kanonizáció kérdését. Gondolok itt olyan retorikai, főként a *genus iudiciale*-ra jellemző fogásokra melyek lehetővé teszik az identitás szövegbeli reprezentációját, valamint olyan kulturális kontextusra, mint például a vallás, amint a fentiekben a protestáns etikai befolyás, illetve az idézetek interiorizálás folyamatainak hatásaira. Ugyanúgy építi föl védőbeszédét, mintha egyenesen ítélőszék előtt állna, ezt igazolják a kimutatott szerkezeti sajátosságok. Gyakran érzékelhető ugyanakkor, hogy itt nemcsak egyetlen személy írja le panaszait, hanem valósággal identitást teremt önmagának, mellyel a közönség jóindulatát igyekszik elnyerni. Tehát a megértés folyamatába nemcsak az eltelt három évszázad avatkozik bele, hanem maga Tótfalusi is, aki olykor protestáns gályarabságra ítélt mátyirként állítja be önmagát, ami persze nem függetleníthető bizonyos kulturális hagyományoktól.

7. Tótfalusi-identitás Csepregi Turkovics Mihály, illetve Szathmárnémethi Mihály 1702. március 22-én elmondott halotti prédikációiban

Mielőtt a konkrét identitásbeli kérdésekre térnék át, amelyeket e két szöveg vizsgálata révén jogosaknak ítélek, úgy gondolom nem elhanyagolandó néhány a protestáns prédikációval kapcsolatos műfaji sajátosságnak a felvázolása. Általánosan megfogalmazva az 1562-es egervölgyi hitvallás alapján a protestánsok feladata a halotti prédikációban mindenekelőtt a tanítás. A különböző irányzatokban azonban némiképp érzékelhetőek eltérések. Míg a református orthodoxia képviselői esetében a hitigazságok világos kifejtése élvez prioritást, addig a puritánusok a hívek lelkiismereti kérdéseivel való törődést állítják tevékenységük központjába³¹. A halotti beszéd protestáns prédikációírásban kidolgozott vátozata sok tekintetben Szentírás-kommentár formáját öltötte, sőt gyakran akképpen is jelenik meg. Nagyon gyakran azonban teológiai vitákat villantanak föl, értekezés jellegük van, a vigasztalásként felhozott közhelyek teológiaiailag is megalapozottak. A magyarországi hitújítók kezdeményezésére bevezetett műfaj alkalmas a tanok terjesztésére, illetve magának a halottnak a dicsérete jó alkalmat szolgáltat az Úr dicsőítésére is. A Tótfalusi temetésén elhangzott szövegek esetében kevert műfajjal állunk szemben, ugyanis a halotti prédikációt kiegészíti egy oráció is, melynek retorikai felépítését követve szintén látható, hogy a vigasztalás teológiai tézisekre épül,

---

³¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet, A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Kiadó, Budapest, 1998, 151. o.

illetve megfigyelhető egyfajta rejtett szándék finom célzásaihoz való mind tematikai, mind stílusbeli akkomodáció, mely lényegében a szövegek alapos megkonstruálására enged következtetni. Valójában két olyan théziseket magába szövő világi szónoklatról beszélhetünk, amelyek a halott alakját exemplumként felhasználva szintén feltétlen erkölcsi elvek követésére buzdítanak. A következőkben a két beszéd külön-külön vizsgálatával szeretnék rámutatni arra az alapkérdésre, melyet az alcímben is megfogalmaztam.

A holtakról jót vagy semmit- él a mai közvéleményben, de Kovásznai Imre szavaival élve a régi rend szerint bárki dicsérhette vagy vádolhatta a halottat, s a holttest fölött kialakuló vélemény dönthette el, milyen temetésben részesül az illető. A keresztényeknek előnyösebb dicsérni, a jó példa ugyanis követésre buzdít. A laudáció folyamán az előadónak három pillérre kell építenie mondanivalóját: a nemzetség, a búcsúztatott személy viselkedése és halálának oka, azaz az egész élettörténet bemutatása. Csepregi beszédében kétféle magatartást észlelhetünk: amellet, hogy a három mozzanat nála is kihangsúlyozódik, a szöveg két részében különféle jellegek kerülnek előtérbe, és pedig, míg az elsőben prófétikus tanítással találjuk szembe magunkat, a másodikban, melyet ő maga határol el, a laudáció és a tanítás összefonódik elsősorban azért, hogy az exemplum szerepét Tótfalusira ruházza. A laudációnak olykor tanításhoz igazított általános kifejezésformái, konkrét életrajzi adatokra való utalásokkal fonódnak össze. („Bizony ki is mütatta magát az Isteni Léleknek hatalma ő benne; és ő általa el-végzé és tökéletességre vivé az ő Istenének benne hatalommal munkálódó Sz: *Lelke: ennek a' munkának köszönhettyük Keresztyének, hogy Nemzetünkben meg-bövüle az Istennek Sz: beszédének Könyve, hogy abból fiaink, leányaink és minden rende profétálhatnának.*”³²) Üldözöttje fölött néhol rejtett vádakkal járul hozzá a szöveg *genus demonstrativum* jellegének kiépítéséhez. Maga a tanítás például egy ártatlannak tetsző bibliai idézetből indul, majd a *certitudo* végkicsengésével zárja monológját. Az idézet azonban korántsem az, aminek tűnik, hiszen maga Tótfalusi megkövetése, az Egyházzal, *Ekklesiával* való szembehelyezkedésére utal.

Kecskeméti Gábor³³ a további eléggé erős érzelmi töltésű jelzőnek többirányú értelmezési lehetőséget tulajdonít, és pedig, hogy Tótfalusi viperafajzat volta gazdasági természetű szemrehányás, amely ellen a halott már *Mentségében* védekezett. Ennek

---

³² Csepregi Turkovics Mihály, *Az Isten lelkének ritka ajándékával életében felékesítettett, halálában pedig Bóldog Emlékezetű Férfunak Tiszteletes Tudos M.Tótfalusi Kis Miklós Uramnak Teste felett lütt Tanítás*, RMK.364, Kolozsvár, 1702

³³ KECSKEMÉTI, Uo. 212.o.

ellenére nem utasítható el teljes mértékben az a nézet sem, hogy a polgárisodás szellemében a hazatérő nyomdásznak igenis voltak öncélú anyagi törekvései, de nem elhanyagolandóak a közjó érdekében tett lépések sem. Az identitás kérdése ebben a tekintetben rendkívül komplex problémát jelent, ugyanis, ha a *Mentség* referencialitását teljes mértékben elfogadjuk, egy olyan játékba szállunk be, miszerint a szöveg alapján megragadott valóságon kívül nem létezik magasabb rendű valóság. Ebben az értelemben a valóság az átélt emberi világ tapasztalati közegében keletkezik, s nem attól elkülönülve, tőle függetlenül. Gyáni Gábort³⁴ idézve a valóság ezek szerint nem függetleníhető a közvetlen emberi tapasztalattól, olyasmiről tehát, amely csupán objektíve létezik. A tapasztalatok, a megélt történelmi események és a megélt társadalmi struktúrák szűrőjén, közvetítésén keresztül ragadható meg. Csakhogy azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Tótfalusi a vitairat hevében gyakran esik túlzásokba, és nemegyszer lépi át a realitás és fikció határát. A több évszázad távlatából eseményeket rekonstruálni, illetve a szövegeket interpretálni kívánó olvasónak tehát nem marad más járható út a saját maga identitásán keresztül átszűrődő identitás töredékének kihámozásán kívül.

Tartalmi vonatkozásai mellett érdekes végigkövetni a két nagyobb szegmensre osztott szövegtörzset retorikáját, ugyanis a különböző fogások nem véletlenszerűek, hanem egy rendszer szabályai alapján épülnek egymásra, illetve következnek egymásból. A *thema* megjelölése után, mely az *Ekklesia* központi helyzetét hivatott jelölni, a *prothemában* logikus fejtegetés, érvrendszer következik, további bibliai szöveghelyekre való utalások, illetve az *attentio* eszközével élve hívja fel a figyelmet a kiválasztott három alapigazságra, mely már a *narratióban* kap helyet. A protestáns hivatás-etika példaképeit sorakoztatja föl Mózes és Betzaél személyében, akik által a „rászabásban” Tótfalusit is jellemzi és alakítja a közvéleményben róla megrajzolt identitást. Csepregi tanításának első alaptétele azt hangsúlyozza, hogy a földi javak, a család másodlagos értékek a Christus igaz vallásának, az Anyaszentegyház érdekeinek védelméhez képest. A pontokba foglalt tételek kifejtése bővelkedik a közönség megnyerésének eszközeiben, gyakran él az *interrogatio*val, valamint a *subiectio*val és a már említett *attentio*val, amelyek által megvalósítja a monologikus dialógus jelenségét. Az érvek színes skáláját variálja az előadó, ugyanúgy teret enged a minősítésből, a helyből, a névből vett érveknek, mint az összehasonlításra alapozottaknak. Szöveg szintjén néhol erőteljesebben, néhol kevésbé, de érezhető egy több síkon megnyilvánuló és értelmezhető elkülönülés: azaz a halott alakjától az élők tömege különválik, ezért is intézi megszólításait a közönség fele, elkülönülést

---

³⁴ GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet, történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 176.o.

eredményez az a fajta elismerésnek szánt gondolat is, miszerint a nyomdász tehetségének köszönhetően kiemelkedik a sokaságból, illetve megemlíthető a háttérben jelentkező úgymond kisajátítás Tótfalusival szemben az igaz hívők táborából. Az elkülönülés tétje ilyen megközelítésben a közösségi identitás megteremtése. Csepregi a személyes rész alapgondolataként a tanító beszéd harmadik tételére épít, miszerint Isten küldöttei, miután beteljesítették feladatukat, nem maradhatnak tovább az élők sorában munkájuk gyümölcsét élvezni. Érdekes, hogy mellőzi az előző két törvényt, talán mert ezeket már beültette a hallgatóság kétkedő füleibe éppen a homályos célzásokkal, illetve a folyamatos áthallásokat előidéző bibliai párhuzamokkal élve. A személyes részben, annak ellenére, hogy egy semleges és axióma jellegű mondatból idul ki, helyenként nevetséges túlzások csapdájába esik („szemei a sok vigyázás, éjjelezés miatt csak hogy ki nem vesztenek” az özvegyvel szemben pedig „Mi felőled ez előtt alig hihettük volna ezt a hűséget”). Ezzel mintegy le is rázza az Egyház és az esetleges bűnösök válláról a felelősséget, sőt a halotti kártában is úgy nyilatkozik saját áldozatáról, mint akit a nyomdászmesterség nehézségei győztek le.

Csepregi prédikációját a laudáció hihetetlen megnyilvánulása követi Szatmárnémeti Mihály szavaiban, melyek valósággal áradoznak a halott rendkívüliségéről, valamint cselekedeteiről. Ebben az esetben a tanítás már nem válik szét a dicsőítéstől, sőt a halott alakját az egekig magasztaló barokkos mondatok egyenesen mitizálják ennek egész személyét. Halála okául azonban már nem egy külső tényezőt állít be, hanem magát a szöveg túlnyomó részében dicsőített hőst, illetve annak igényességét, „*accuratio*”-ját, „*accrubeál*”-ját, stb. Érvrendszere nem annyira strukturált mint a Csepregié, ellenben stílusselemeivel nyilvánvalóan arra törekszik, hogy az érzelmes hívőkben megváltoztasson egy már a halottról kialakított képet. Ezzel mintegy bearanyozza Tótfalusi újabban megteremtett identitását, mely látszólag a meg nem értett tehetség, a korát meghaladó zseni fölötti szánakozásban oldódik föl.

A sokat támadott Tótfalusi, a védekező Tótfalusi, az „önnön érdekeit” szem előtt tartó nyomdász és támadói közötti -szöveg szinten is akár még ma is dúló- harc, valamint a különböző szakirodalmi kánonok által folytatott viták eredményeként számomra a következő gondolat vonható le: „Az emberi kapcsolatok meghibásodása, az orális kommunikáció akadályai (elválás, pereskedés, migráció, magány) szintén fellendítik a szövegtermelést. Az írott szöveg átlépi mind a tér, mind az idő korlátait.”³⁵. Tótfalusi

---

³⁵ KESZEG Vilmos, Írott szövegek egy személy életterében. Etnographia 1998 (2), 589–628., 622.o.

alakja tehát továbbra is újabb spekulációk, relatív értékű olvasatok létrejöttének biztosít talajt. A történelem ugyanis viszonyulások kérdése: bármennyire is próbálunk eltűnt századok elhomályosított avagy kivilágított alakjaihoz közelebb kerülni, elfogultságaink meggátolják mindezt. Az objektív irodalomtörténész, történész objektív munkája tehát – számomra – továbbra is csupán eszmény marad.... Ennek ellenére nem téveszthetjük ebben az esetben sem szem elől azt a feltételt, hogy a holtak nyomai a párbeszédben, a szövegek is, a mi hangunkon, mindig egyfajta polifóniában szólalnak meg. Úgy gondolom a helyes interpretáció csak akkor alakulhat ki, ha megvalósul azon jelenség, miközben önnön diskurzusunk, illetve a földézett mű diskurzusának metszése során kialakít egy új, minden szempontot egyenlő mértékben érvényesítő szöveget. Saját magunk irányába eltoló, szubjektív álláspont kiegyenlítődése talán ezáltal valósulhat meg, Greenblatt³⁶ szavaival élve: „Korábban arról álmodtam, hogy a halottakkal beszéljek, és még most sem mondtam le erről a vágyamról. De tévedés volt azt képzelni, hogy meghallhatok egyetlen hangot, a másik hangját. Ha egy hangot akartam hallani, figyelnem kellett az eltávozottak hangjainak sokaságára. Ha pedig a másik hangját akartam hallani, a saját hangomat kellett hallgatnom. A holtak szavai, akárcsak az én szavaim, nem kisajátíthatók.”

---

³⁶ Stephen GREENBLATT, A társadalmi energia áramlása. In: Kiss Attila Atilla–Kovács Sándor S. K.–Odorics Ferenc (szerk.): *Testes Könyv I.* Szeged, Ictus és Jate Irodalomelméleti Csoport, 355–372.